

bitig

**MSKÜ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

bitig

**MSKU Journal of Faculty
of Letters and Humanities**

Sorumlu Yazar

Corresponding Author

Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL
Cansu DAŞDEMİR

Adres: Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: onaci@mu.edu.tr
cansu.dasdemir76@gmail.com

0000-0002-2397-0697
0000-0002-4212-3602

Gönderim Tarihi / Received

17.04.2022

Kabul Tarihi / Accepted

17.05.2022

Atıf / Citation

Önal, Mehmet Naci ve Daşdemir,
Cansu (2022), “İnsandan Hayvana
Kurban Ritüelinin Değişim ve
Dönüşümü: Manas Destanı Örneği”,
bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 2,
S. 3, s.133-148.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Research Article

**İnsandan Hayvana Kurban
Ritüelinin Değişim ve Dönüşümü:
Manas Destanı Örneği**

**The Metamorphosis and
Transformation of Sacrifice Ritual
From Human to Animal:
The Case of Manas Epic**

Öz

Dini ayinlerin en temel şekli ve insanlık tarihi kadar eski olan kurban, ilkel dönemlerden modern zamanlara kadar varlığını devam ettiren ve inanç sistemlerinin merkezinde yer alan bir ritüel olarak karşımıza çıkar. Kanlı ve kansız kurban şeklinde uygulanan bu ritüellerin temelinde, iyi ve kötü ruhların gazabından korunma, onlara teşekkür etme ve onların yardımlarını kazanma isteği vardır. Bu isteklerin yerine getirilmesi için tarih öncesi dönemlerden itibaren birçok toplumun doğaüstü güçlere kurbanlar sunduğu bilinmektedir. Bu toplumların kimi ayinlerinde sığır, at, koyun ve koç gibi hayvanlar kurban edilirken kimi toplumlar da hem hayvan hem de insan kurban edildiği görülür. İnsan kurbanının varlığı çeşitli toplumlarda ispatlanmış olmasına rağmen, Türklerde insan kurbanı tartışmalıdır ancak tarihin derin geçmişinden izler taşıyan sözlü kültür içinde insan kurbanının varlığını görmek mümkündür. Bu örneklerden biri, Kırgız Türklerinin kültür hazinesi olarak nitelendirilen Manas Destanı'nda yer alır. Destanda eski bir âdet olarak günahkâr insanların Almambet için kurban edilmek istenmesi, insan kurbanının törensel bir kalıntısı ve tanrıyı öldürme töreninin bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Ancak bu insan kurbanı ritüeli, mevcut şartlara ve değişen sosyokültürel etkenlere göre birçok dönüşüme maruz kalmış ve insan kurbanının yerini hayvan almıştır.

Bu makalede kurban sunma ve ekseriyetle insan kurbanı ritüelleri üzerinde durulacaktır. Akabinde sunu fenomeninin insandan hayvana dönüşümü Abdülkadir İnan'ın Manas Destanı adlı çalışmasından edindiğimiz bilgiler doğrultusunda tahlil edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Değişim, dönüşüm, kurban, insan kurbanı, Manas Destanı.

Abstract

Sacrifice, which is the most basic form of religious rites and as old as human history, appears as a

ritual that continues its existence from primitive period to modern period and is at the center of belief systems. On the basis of the these rituals, practiced in the form of bloody and bloodless sacrifices is protection from the wrath of the gods and devil spirits, to thank them and gaining their help. It is known that many societies have offered sacrifices to supernatural forces since prehistoric times in order to fulfill these wishes. While animals such as cattle, horses, sheep and rams are sacrificed in the some rituals of these societies, both animal and human sacrifice is seen in some societies. Although the existence of human sacrifice has been proven in various societies, human sacrifice is controversial in Turks, but it is possible to see the existence of human sacrifice in the oral culture that carries traces of the deep past of history. One of these examples is in the Manas Epic, which is described as the cultural treasure of Kyrgyz Turks. The desire to sacrifice sinful people for Almambet as an ancient custom takes place in the epic as a ceremonial remnant of the human sacrifice and a reflection of the ritual of killing the god. However, this human sacrifice ritual has undergone many transformations according to the present conditions and changing sociocultural factors and human sacrifice has been replaced by animals.

This article will focus on sacrificing and mostly human sacrifice rituals. Subsequently, the transformation of the offering phenomenon from human to animal will be analyzed in line with the information we have obtained from Abdulkadir Inan's work titled Manas Epic.

Keywords: Metamorphosis, transformation, sacrifice, human sacrifice, epic of Manas

Giriş

Dinî törenlerin en ilkel ve temel şekli olan kurban (Halbertal 2012:7) Dünya İnançları Sözlüğü'nde "tapım gereği ya da bir adağı yerine getirmek için kesilen insan ya da hayvan" olarak açıklanır (Hançerlioğlu 2000: 275). Türkçe Sözlük'te ise "dinin buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan" şeklinde tanımlanır (2019: 1529). Doğaüstü alanın kudretleriyle barışıklık sağlamak ve onların verdiklerine teşekkür etmek için sunulan kurbanlar (Örnek 2014: 86), kanlı ve kansız kurban şeklinde iki başlık altında toplanır. Doğaüstü güçlere deve, koyun ve keçi gibi hayvanların kesilmesine "kanlı kurban" (Erginer 1997: 121); hayvanların Tanrı'ya adanarak serbest bırakılmaları, saçı, yalma -ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar - ateşe yağ veya kırmızı serpmeye gibi törenlere ise "kansız kurban" denir (Gömeç 2016: 97). Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski dönemde Türkler tarafından "dık" veya "iduk" adı verilir (İnan 1986: 97). "Idhuk" terimi, Divanü Lûgat-it Türk adlı eserde "kutlu ve mübarek olan her nesne; bırakılan her hayvana bu ad verilir" şeklinde yer alır (Kaşgarlı Mahmud 2018: 65).

Eski Türk boylarının ant, yuğ ve düğün törenlerinde, bir başarının sonrasında, evlat sahibi olma dileğinde, hastalıklardan kurtulma adına öncesi ve sonrasında, kötülüklerden korunmada, mal mülk sahibi olma isteğinde ve daha pek çok durumda doğaüstü güçlere, bunların eğleştiği düşünülen mekânlarda (Erginer 1997: 131-132) genellikle erkek hayvanı kurban olarak sunmuşlardır (Yavuzer 2019: 144). Erlik'e

sunulan kurban, felâketin vuku bulduğu yerde -çadırın içinde veya ölünün mezarı başında- kesilir. Ülgen'e adanan kurban ise تنها bir yerde -kayın ormanında yeni kurulmuş çadırın yanında- kesilerek sunulur (Radloff 1976: 236-237). Ayrıca doğaüstü güçlere kurbanın sunulduğu yerler, "Kutlu Atalar Mezarlığı" olduğu gibi zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak olarak da karşımıza çıkar (Gömeç 2016: 69). Köktürklerin han ve başbuğları, her sene belirli zamanlarda toplanıp atalarına kurbanlar sunmuşlardır. Senenin beşinci ayında da hanın oturduğu Tu-kin dağının garbinde çimensiz ve ağaçsız çıplak bir tepe üstünde Gök Tanrı'ya kurban takdim edilmiştir. Bu tepeyi, Çin tarihçileri "Po-tem-y-li" adıyla kaydetmişlerdir (Orkun 1994: 15). Yine Köktürklerde biri ölünce ölenin aile fertleri ve akrabaları öküzleriyle atlarını kurban olarak sunmuşlardır (Liu Mau-Tsai 2019: 64). Uygurlar ise ilkbahar, sonbahar ve kış gündönümlerinde yer ruhları için kapı eşğine; çiğ et, çiçek, şarap ve bira gibi hediyeler bırakarak ayin yapmışlardır (Esin 2001:114- 168). Altaylı Şor ve Beltirler, yüksek tepelerde Gök Tanrı'ya kurban sunmuşlardır ve buna "tengere tayıg" adını vermişlerdir (Tanyu 1973: 39). İslamiyet'in kabulüyle yeni bir kültür çevresine giren Türkler, çeşitli sebeplerden dolayı kurban sunarak eski inanç ve âdetlerini sürdürmeye devam ettirmişlerdir. Bir doğum gerçekleştiğinde, çocuğun ilk dişi çıktığında ve gelinin eve ilk girişinde çeşitli saçların dağıtılması; çocuğu olmayanların çoğunlukla evliya ziyaretlerinde bulunarak adak kurban kesmeleri (Kalafat 2010: 324-326) eski Türklerdeki kurban geleneğinin devamıdır. Belirli zamanlarda ibadet maksadıyla veya ferdi ihtiyaçlar doğrultusunda düzenlenen törenlerde hayvanlardan koyun, keçi ya da sığır seçilerek kurban edilmektedir (Çıplak 2005: 159). Bununla birlikte bazı topluluklarda kurban sunusu olarak insan da karşımıza çıkmaktadır.

Tarihsel Süreç İçerisinde Etiyolojik ve Morfolojik Açından İnsan Kurbanına Bir Bakış

C.W. Leadbeater, ilk çağlardan itibaren insanların tanrılardan armağan kazanmak için hayvan kurban sunduğunu belirtir. İlerleyen süreçlerde ise insan kanının hayvan kanından daha fazla etkili olabileceği düşünülerek insan kurban edilmeye başlandığını ifade eder (1951:3). *Mircea Eliade*, insan kurbanının tarım törenleriyle bağlantılı olduğunu ve ekin zamanı ortaya çıkan kutsal gücün yenilenmesi için insan kurbanı verilmesi gerektiğini belirtir. İnsan kurbanı ritüeli, yaradılışı yeniden tekrarlar ve bitkilerde etkin olan güç, zamanda evrenin yaratıldığı ilk ana geri dönüşle yenilendiğine inanılır (2003: 336). *Yves Bonnefoy*, insan kurbanı ritüelinin klasik öncesi dönemde başladığını belirterek derisi yüzülmek suretiyle insan kurban edilmesinin temelini bitki kültüne dayandırır (2000: 192). *Sigmund Freud* insan

kurbanı ritüelini babaya karşı olan düşmanca itkilerle açıklar. Kurban eyleminin nesnesi, tanrısal bir figür olarak tapılan ve saygı gösterilen babadır. Başlangıçtaki hayvan kurbanı, insan kurbanının yani babanın törenle öldürülmesinin yerine geçmiştir (2017: 153). *Lord Raglan* kurban ritüelinin geçiş evrelerinin olduğunu belirterek ilk evrede tanrı kral kurban edilmiştir; ikinci evrede tanrı kralı temsilen başka kişi kurban edilmeye başlanmıştır. Üçüncü aşamada insan kurbanı sadece acil durumlarda uygulanmıştır, acil durumlar dışında ise yine kralı temsilen bir başkası kurban edilmiştir. Dördüncü evrede ise kurban hiçbir zaman insan olmamıştır (2019: 194). Ayrıca birçok araştırmacı, totemizmin yozlaşması veya evcil hayvanların azlığı, insanların hayvanlar yerine kurban edilmesine sebep olduğunu ifade eder. Hayvan kurbanlara insan gibi muamele edildiği ve zamanla insanların hayvanların yerini aldığı düşünülmektedir (The Encyclopaedia Britannica XXIII 1911: 983). *Rene Girard*'a göre insan ya da hayvan arasında bir ayrım yoktur ve bu kurbanlar çoğu zaman birbirinin yerini almıştır (2003: 14). Nitekim Hintlilerin eski çağlarda insanın Tanrı'ya sunulduğu "aşvamedha" ayininde atın kurban edilmesi arasında paralellik tespit edilmiştir. Bunun bir benzeri de Roma'da "Equus October" ayininde görülür. Bu ayinde kurban sunusu olan at, insan kurbanının yerini almıştır (Ardzinba 2010: 103).

İnsan kurbanı, tanrıları memnun etmek (Wood 2014: 4) ve bir isteğin gerçekleşmesi için farklı biçim ve derecelerde karşımıza çıkar (Raz 2018: 308). Bu, evlat kurbanı derecesinde yakın veya köle ve cariyeye kurbanı derecesinde uzak olabilir (Ülken 1969: 146). Erken Hanedanlık Dönemi Sümer'inde bir erkek veya kadın efendinin ölümü üzerine gerek hayvan gerek insan maiyetlerini ve ailelerini kurban etme geleneğine kaynaklarda pek rastlanmaz. Bununla birlikte, Sir Leonard Woolley'in "Kral Mezarlıkları" kazısında insan kurbanının izleri kesin bir biçimde ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarların asıl sahiplerinin yanında onlara hizmet edenler de gömülmüştür. Efendi olan özel olarak inşa edilmiş taş veya tuğladan yapılmış bir mezar odasının içinde yatar; kurban edilmiş olan insanlar ise ya ayrı odalardaki geçit mezarlarının içinde ya da daha sık olarak duvarları ve tabanı kamışlarla kaplı, mezarın altına inşa edildiği basamaklar veya eğimli bir yol bulunan ölüm kuyusuna yerleştirilmişlerdir (Black vd. 2003: 116). Mayaların ritüellerinde düşmanlara korku verme isteğinden dolayı esir kurban etme geleneği görülür. Ayrıca Mayaların kurak dönemlerde genç kız ve delikanlıların yılanların yaşadığına inanılan bir kuyuya atılmasıyla kurban edildiği de bilinmektedir (Erginer 1997: 78-79). Azteklerin yaratılış mitine göre insan, güneş ilahının kuvvetini ona insan yürekleri yedirmek suretiyle tazelandirmek için yaratılmıştır. Güneş ilahına insan kurban edilmediği takdirde güneş ilahı zayıflar ve

dünyaya bereket veremez. Dolayısıyla her sene ilahların şerefine birkaç ayın yapılarak onlara insan takdim edilmiştir (Schimmel 1999: 35). Bu ayinlerde savaş tanrısı *Huitzilopochtli* ve yağmur tanrısı *Tlaloc* adına insanlar kurban sunulmuştur (Örnek 1971: 35). Yine Azteklerdeki tahıl ayinlerinde, mısırın büyümesi sırasında geçirdiği evreyi temsil etmesi için küçük, ergin ve yetişkin olmak üzere üç farklı yaş grubundan genç kızlar sunulur. Bu tören, tanrıçaya övgüyü ve yeni filizlenen ekinin kutsanmasını amaçlar. Güz vakti ekinler olgunlaştığında ve hasat bittiğinde de bir insan kurban edilir (Eliade 2003: 334). Kelt toplumu olan İrlanda ve Galler sözlü edebiyatında Julius Sezar Roma Döneminde suçluların Tanrı'yı memnun etmek için devasa yapıların içinde diri diri yakılarak kurban edildiği yazar (Haughton 2007: 340-341). Finikeliler'in günahlarını bağışlatmak için ya da sömürge zaptı ve savaş için sefere çıkmadan önce (Challeye 1998: 115), İnka toplumunda imparatorun taç giyme töreninde (Yel 2008: 77), Atinalıların ise genellikle kötülüğü yok etmek için ulusal felaket zamanlarında bir kadın ve erkek olmak üzere insan kurban ettikleri bilinmektedir (The Encyclopaedia Britannica XXIII 1911: 984). Hindistan'da Brahmalar, yaratıkların efendisi olan *Prajāpati* ile Tanrı buluşmasını kurban ritüeline bağlarlar. Bu inanca göre, efendilerinin kendini kurban etmesiyle zaman ve mevsimlerin evrileceğine, bolluk ve bereketin geleceğine inanılır. Hristiyan dünyasında ise İsa'nın idam edilmesi¹, insanlık adına kurban edildiği anlamına gelir. İlkel döneme dek giden tanrıların kurban istemesi, ondan beslenmesi ve böylece insanların sıkıntılardan kurtulma inancı, İsa Peygamberin insanlık adına gönüllü olarak kendini kurban etmesiyle örtüşür. İsa Peygamber "Son Yemekte" ekmeğini bedeni, şarabını ise kanı olarak addedip paylaşır. Kendini kurban etmiş olması, yeni bir dinsel yaşamın başlayacağına olan arkaik dünya bilgisidir (Eliade 2013a: 277-390; Eliade 2013b: 283-390). İsa'nın kurban edilmesi, eski düzende işlenen günahların bağışlanmasını ve ahlaki kirlilikten arınmayı ifade eder (Pali 2014: 161). Yani İsa Mesih, ilk günahın sahibi Âdem'in ve insanoğlunun günahkârlığı adına, kefarete olarak sunulmuş bir kurbandır. Bu yüzden Hristiyan sembolizminde

¹ Kerbelâ olayında Hz. Hüseyin, şehit olacağını bile bile Kufe'ye gitmesi, İsa Peygamber'in insanlık için kendini adaması ile benzerlik gösterir. Hz. Hüseyin ve sahabelerinin Kerbelâ çölünde susuz bırakılarak katledilmesi, İslam adına kurban edilme anlamı taşır. Kerbelâ, bu acıyı unutmayanlar tarafından ağıtlarla ve taklidi uygulamalarla canlandırılır. Muharrem ritüellerden biri olan "baş vurma" Kerbelâ'da şehit olanların kanlarını çağrıştırmak amacıyla İğdir'da gerçekleştirilen dini nitelikli bir uygulamadır. Bu ritüele göre sadece erkeklerden oluşan bir grup, kefeni anımsatacak beyaz elbise giyerek aşurâ günü hafif kan çıkacak şekilde kılıçla kafalarına vururlar (Daşdemir 2019: 182). Bedende kesik ya da yara açma eylemi, her şeyi alıp götürme tehdidinde bulunan kaos duygusuna bilinçsiz ama güçlü bir yanıtır. Birey böylece kendinden bir parçayı kana feda ederek yaşadığı acının bedelini öder ve insanın kendinde açtığı bedensel yaralar, bir tür kurban olgusudur (Breton 2016: 12-135). Müslümanların parçalanmaması için kendini İsa gibi feda eden Hz. Hüseyin, İslam dünyasının kurbanı olarak her yıl Muharrem ayında saygıyla anılır.

“kurbanlık kuzu” olarak resmedilmiştir. Her pazar günü tekrarlanan Komünyon ayini, esasen İsa Mesih’in Tanrı’nın öfkesini yatıştırıp merhametine gerekçe olması için kurban olarak sunulmasının tiyatral ifadesidir (Olgun 2016: 92-93).

Birçok kültürde insan kurbanının varlığına dair belgeler olmasına rağmen Türk toplulukları arasında insan kurbanının var olup olmadığı çeşitli tartışmalara yol açmıştır. *Wolfram Eberhard*, Çin kaynakları üzerine yaptığı araştırmada, Tu-cüe toplulukları ile ilgili Çin kaynaklarında geçen bir efsanede insan kurbanı ritüeli görüldüğünü belirtir. Bu efsaneye göre, topluluğun dedesi bir deniz ilahesi ile ilişki içerisindeydi. Dedenin oymağından olanlar, avda bir ak geyik öldürdüklerinden ilahe bu münasebetten vazgeçer. O günden itibaren bu oymak, kurban olarak insan göndermek mecburiyetinde kalır (1996: 86). Bizans elçisi Valentin’in İstemi Kağan’ın cenaze merasimini anlattığı rivayetten başka insan kurbanına rastlamadığını vurgulayan *Emel Esin*, Çin’de Skit ve Hunlar’da rivayet edilen insan kurbanlarının VI-VIII. yüzyıllarda unutulmaya başlandığını ifade eder. Ayrıca Türklerde ve Çinlilerde bu gibi âdetlerin unutulmasına karşılık Moğollarda insan kurban etme geleneğinin XIII. yüzyıllara kadar devam ettiğini belirtir (1978: 100-101). Tarihsel süreçte Hiung-nu’lar, Tu-kiu’ler, Tuna Bulgarları, Altay toplumları (Roux 1994) ve İskitlerin (Herodotos 2012) cenaze törenlerinde ölen kişinin mezarının yapımında çalışmış olanların ve dul kalan eşi yahut cariyelerinin bazı durumlarda kurban edilerek gömülme âdeti söz konusudur (Roux 2005: 108-109). İskit kralları öldüğü zaman cenaze törenine katılanlar bir kulaklarının memesini keserler, başlarını çepeçevre kazırlar, kollarının etini çizerler, alınlarını ve burunlarını yırtarlar, sol ellerine ok saplarlar ve mezarın içinde boş kalan yerlere kralın karlarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtar, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğularak konur (Herodotos 2012: 322-323). İbn Fadlan da X. yüzyılda elçilik için gittiği Türk topluluklarının inanç ve gelenekleri hakkında önemli bilgiler verir. Bu bilgiler arasında insan kurbanı karşımıza çıkar. Bulgarların inancına göre cevval, bilgili bir insanın Tanrı’ya hizmet etmesi gerekir. Bilgili kabul ettikleri kişinin boynuna ip geçirip ağaca asarlar. İp kopup parçalanıncaya kadar orada kalır (Şeşen 2019: 31).

Türk kavimlerindeki insan kurbanı geleneğini, Türklerin öteki dünya inanışından kaynaklandığını ifade eden *Faruk Çolak*, Türk kültüründe insan kurbanının var olabileceğini çeşitli anlatıları temel alarak ortaya koyar (2006: 297). Tarım kültürünün bir ürünü olarak değerlendirilen insan kurbanı ritüelinin konargöçer yaşam gereklerine uygun olmayacağını söyleyen *Selahaddin Bekki*, Başkurtların ünlü

destanı Ural-Batır'da görülen insan kurbanı ile İskit âdetlerinde görülen insan kurbanı ritüellerini örnek göstererek bu uygulamanın Göktürk çağından evvel var olduğunu, daha sonra ise yasaklandığını ifade eder (1996: 22-23). İnsan kurbanı üzerine yapılan bir diğer çalışmada ise Oğuzlarda insan kurbanı geleneğinin devam ettirildiği görülür. *Hasan Savaş*, Oğuzların Tepegöz'den kurtulmak adına her gün iki insan ve beş yüz koyun vermelerinin bir insan kurbanı ritüeli mahiyetinde olduğunu ifade eder (2018: 360).

Türk kültüründe insan kurbanının varlığını savunan araştırmacıların yanında aksini savunan araştırmacılar da mevcuttur. *Bahaddin Ögel*, Eberhard'ın insan kurbanı ritüelini içeren efsanenin çok eski zamanlarda belki tarihten önceki âdetlerin bir yansıması olduğunu ifade ederek Göktürkler döneminde insan kurbanının verildiğine dair en ufak bir bilginin olmadığını belirtir (1993: 569-570). İnsan kurbanının Türk inanç sistemine ters düştüğünü belirten *Yaşar Kalafat* ise söz konusu durumun Türklerde var olduğunu savunanların, orijinal Türk inancına Moğol ve Çin inançlarından girmiş olan unsurları karıştırılmasından kaynaklandığını ifade eder (2010: 328- 329).

Manas Destanı'nda Görülen İnsan Kurbanı Fenomeninin İncelenmesi Üzerine

Türk topluluklarında insan kurbanı ritüelinin varlığı kesin bir şekilde belirlenememesine rağmen çeşitli anlatılarda insan kurbanının izleri mevcuttur. Anlatılarda karşımıza çıkan insan kurban etme olgusunun bir yansıması Manas Destanı'nda² görülür. Çocuk yaşta yetiştirilen Manasçılar (Radloff 1995: 9) tarafından geleceğe aktarılan Manas Destanı, Kırgız Türklerinin ve etkileşim içerisinde bulunduğu kavimlerin kültürel kodlarını ve inanç sistemlerini yansıtmaları açısından önemli bir eserdir. Destanda karşımıza çıkan bu unsurlar, toplumun sosyokültürel özellikleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan yerel motiflerdir. Bu motiflerden biri, Kalmuk³ Hanının oğlu Almambet'in şerefine sunulan insan kurbanı ritüelidir.

² Kırgız Türklerinin kültür anıtı olan Manas Destanı, hacim itibarıyla Türk destanları içinde en büyük olanıdır (Özkan 1995: 43). Destan hakkında ilk haber, 1849 yılında *Franel* tarafından verilmiştir. *Franel*'den sonra *Çokan Velihanov*, Kırgızlar arasında yaptığı seyahat sırasında Manas Destanı'nı keşfetmiştir. 1861 yılında ise Rus Coğrafya Derneği'nin *İzvistiya* dergisinde yayımlamıştır. Manas Destanı'nın önemli bir kısmını *Wilhelm Radloff* 1869 yılında tespit ederek 1885 yılında yayımlamıştır (İnan 1959: 125-126).

³ Moğollara dayanan etnik grup olan Kalmuklar (Irimbek Kızı 2011: 15) doğuda kendi dillerinde Oyrat ve Çungar, batıda Müslüman Türklerin verdiği Kara Kalmuk, Kalmık, Kalmak adlarıyla anılırlar. Kalmuklar, Cengiz Han zamanında Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşamıştır. Daha sonra bunların bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülâgû ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devletinin kuruluşuna yardım etmiştir. Diğerleri ise önce Hülâgû'nun kardeşi Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine ve burada bir Moğol devletinin (Yüan Hânedanı) kurulmasına katkıda bulunmuştur. Bu devletin yıkılıp (1368) bütün Moğollar'ın ülkeden çıkarılmasından sonra da Moğolistan'a dönerek Oyrat veya Kalmuk Hanlığı adıyla anılan büyük bir göçebe imparatorluğu kurmuşlardır (Uydu Yücel 2001: 267).

Söz konusu olan ritüel, insan kurbanının ilk evresi olan tanrıyı öldürme töreninin bir yansıması olarak destanda yer alır.

İlkel insan, sonsuz zaman fikrinden yoksun olduğu için, tanrıların da kendisi gibi ölümlü olduğunu varsayar ve kendi güvenliklerinin hatta dünyanın güvenliğinin bu tanrı insanlardan ya da bedeninde tanrıyı taşıyanlardan birinin yaşamına bağlı olduğuna inanır. Ayrıca kralın doğal bir ölümle yaşamını yitirmesi hâlinde taht hanedanın elinden gideceği düşünüldüğü için, tanrı kralın güçlerinin zayıflamaya başladığı zaman öldürülmesi ve ruhu bozulmadan önce kuvvetinin aktarılması gerekir. Tanrı krala tapınanlar onu öldürmekle ruhunu kaçarken yakalamayı ve uygun bir adaya aktarmayı garanti altına alırlar. Dolayısıyla insan-tanrıyı böylece öldürmek ve ruhunu, henüz gücü kuvveti yerindeyken güçlü bir ardılına aktarmakla bütün tehlikelerden sakınılmış olunur. Bu yüzden, bir kişi yaşının ilerlemesiyle birlikte gücünün azalmakta olduğunu anlayınca yakınlarını yanına toplar; onlara kendisinin artık tükendiğini ve yerin altına girmeye karar verdiğini söyler. Önceleri kurban edilecek kişi, hakanın kendi ailesinden biri iken medeniyetin yükselmesiyle birlikte suçsuz bir kişinin kurban edilmesi yasaklanarak suçlu insanların kurban edilmesi inancı getirilmiştir (Frazer 2004: 211-223). Manas Destanı'nda da tanrı kralın gücünün ardılına geçmesi için tanrıyı öldürme töreninin bir yansıması görülür. Abdülkadir İnan'ın Manas Destanı adlı çalışmasından hareketle insan kurbanı ritüelinin olduğu kesit şöyledir:

Bir gün genç Almambet Kireşti şehrine gelerek oradaki davalara bakar. Şehir halkı, genç prensi saygı ile karşılar ve bu beldenin ileri gelenlerinden bir kaç memur, zincire vurulmuş yedi kişiyi Almambet'in önüne getirir. Almambet, "Bu ne iştir? Bunları neden önüme getirdiniz?" diye sorar. Baş memur şu cevabı verir: "Eskiden kalmış bir geleneğe göre saygılı büyüklerimizin şerefine günahlı adamları kurban etmek âdetimizdir. Bunları sizin şerefinize kurban olarak keseceğiz. Kabul buyurunuz." Almambet, böyle bir kanlı törenin bulunduğunu ne görmüş ne de işitmişti. Şehir memurlarına, "Bunları benim elime veriniz." diyerek kurbanlıkları serbest bırakır. Almambet bir iki yerde yine insan kurbanlıklarıyla karşılaşır⁴ (1992: 26).

İnsan kurbanı, Kireşti şehrinde⁵ Kalmuk Hanının oğlu Almambet'e sunulmak için hazırlanmıştır. Abdülkadir İnan'ın yayımladığı Manas Destanı'nda Kireşti şehrinde insan kurbanını sunan topluluğun kimliğine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Keneş Yusupov'un Manas Destanı çalışmasında insan

⁴ Radloff'un yayımladığı metinde, bahsi geçen insan kurbanı ritüeli yer almamaktadır.

⁵ "Manas Destanı ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller" adlı çalışmada Kireşti şehri hakkında bilgi bulunmamaktadır (Yıldız 2017).

kurbanı, Çin'in kırk padişahlarından biri olan Esen Han tarafından sunulur. Yusupov'un çalışmasında geçen insan kurbanı ritüeli ise şu şekildedir:

Çin'in⁶ ileri gelenleri Almambet'in şerefine insan kurban etmek isterler. Almambet, "İnsan kurban edilirse mukaddes kitaba göre Gök'e karşı günaha batacağım. Uğursuzluk gelecektir. Bu kölelere böyle davranmak iyi mi?" söyler. Esen Han şu cevabı verir: "O zaman kanun bozulur." Almambet "Göğün oğlu kanundan büyüktür. İnsan yerine hayvan kurban kesmeye izin verin." der. Almambet'in sözünü, Esen Han beğenir ve kölelerin yerine domuz yavrusu kurban eder (2009: 126-127).

İnsan kurbanının törensel bir kalıntısını gördüğümüz destanda Aziz Han'ın⁷ gücünün Almambet'e geçmesi için günahkâr insanların kurban edilmesi gerekmektedir. Aziz Han, güçlerinin zayıfladığını ve bunun toplum tarafından bilindiğini fark ettiğinde "Oğlum, evladım Almambet, ben ihtiyarladım, aksakallı pir oldum. Hüküm vermemem için başvurular çok. Bundan sonra bu davacıların işlerine sen bak." (İnan 1992: 26) demesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Destanda görülen kurbanın amacı yeni hakanla birlikte kaçmış olan kut, küç ve ülüğün geri gelmesini dilemektir. Karşılaşılan bu felaketin bastırılmasına ancak şiddetin engel olacağına dair inanç, insan kurbanını gerektirir (Divitçioğlu 2005: 94). Toplulukların çoğu tanrıyı insan şeklinde tasavvur ettikleri için insan kanı kutsallıkta daima ön planda yer alır (Sezen 2004: 38). Çünkü kurban edilen insan ve onun kanı sunak taşına konulduğunda Tanrı tarafından içildiği tasavvur edilir (Smith 1894: 233). Kan, hayatın Tanrı'ya sunulmasını da temsil eder. Zira hayatı veren ve hayata egemen olan güce sunulabilecek en güzel armağan hayatın ta kendisidir (Gündüz 2008: 66). Esasen insan kurbanı, sadece tanrıları yatıştırmak için tasarlanmış bir ritüel değildir (Wood 2014: 28). Tanrıyla birleşmeyi ve insanların özünde olan erdeme ulaşmayı da sağlar (Hart 1916: 36). Böylece Tanrı ile kurban arasında mistik bir bağlantı gerçekleştirilir. Bu bir özdeşleşme olayıdır, insan tabiat karşısında güçsüz ve çaresizdir. Fakat insan psikolojisinin bir özelliği de çevresindeki her şeye hâkim olma ve onları yönetme arzusu taşımasıdır. Güçsüzlüğü ile bu arzusu arasında ortaya çıkan çelişki, insanı tabiatta var olan bütün güçlerin üzerinde bir güç ile özdeşleşmeye yöneltir (Karaca 2019: 20). Nitekim erki elde tutmanın ancak kutsallık çerçevesinde oluşabileceğine inanılır (Önal 2009: 70). Aziz Han'ın doğal ölümü ile toplum, kaosa sürüklenmemek için Almambet'in şerefine insan kurban ederek olası kaosu ortadan kaldırmayı garanti altına almak istemişlerdir. Eski bir âdet olarak günahkâr insanların kurban

⁶ Alix Wood, Çin Seddi'nin inşasında insan kurban edildiğini belirtir. Wood, eğer herhangi biri işgücünden kaçmaya çalışırsa canlı canlı gömülerek cezalandırıldığını ve eğer çalışanlardan biri doğal sebeplerden dolayı ölürse hemen oraya gömüldüğünü ifade eder (2014: 22).

⁷ Abdülkadir İnan tarafından yayımlanan metinde, Almambet'in babası Kalmuk Han'ı Aziz Han olarak geçmektedir. Radloff'un yayımladığı metinde ise Kara Han olarak tanıtılmaktadır.

edilmek istenmesi, Almambet'in gücünün meşrulaştırılması için bir bağış mahiyetindedir. Ancak Almambet uzun zamandır böyle bir geleneğin varlığını işitmemiş olması kurban sunusunun sosyokültürel etkenlere göre birçok değişim ve dönüşüm geçirmiş olmasından kaynaklanır. Medeniyetin ilerlemesiyle birlikte gelişen kültür, insanın kurban edilmesine yasaklar getirerek mevcut düzeni koruma altına almıştır. Nitekim bir toplumun kültürü oluşturulabilmesi için insanların üç dürtüsel arzuyu bastırması gerekir. Bastırılan bu arzular; cinayet, yamyamlık (canibalizm) ve ensest ilişkidir. Bu nedenle her kültür öncelikle bir yasaklar bütünüdür (Göka 2008: 119). İbrahim Peygamber'in oğlunu kurban edecekken gökten koç inmesi, insan kurbanı yasağının en çarpıcı örneklerinden biridir. Bu oğul İslam kaynaklarında İsmail (Taberî 2007: 218), Yahudi kaynaklarında ise İshak olarak geçer (Tekvin 16:9; 22:1-19). Bu anlatı Tanrı'nın bir yasası olarak karşımıza çıkar. İnsanoğlu, Tanrı'nın yarattığı değerli bir varlıktır ve Tanrı'ya itaat ettiği sürece insan kanı sunması gerekmecektir. Bu durum kurbanlık sisteminin ilk kırılmasıdır (Tuğrul 2010: 180). İnsan yerine hayvan kurban edilmesi sonucu, İbrahim Peygamber⁸ insanlık tarihinin en büyük devrimlerinden birini gerçekleştirmiş olur. Anlatıda İbrahim Peygamber aracılığıyla insan yerine hayvan kurban verilerek yeni bir düzen kurulması gerektiği vurgulanır. Nitekim insanoğlu önce düzeni kurmak sonra bu düzenini korumak için birtakım kurallar ve değerler oluşturmak zorundadır. Her toplum, sahip olduğu yaşam koşullarına göre kültürel değerlerini belirler. Bu değerler, toplumun kültürel dokusunu bir bütün şeklinde yansıtarak geçmişin derinliklerine ışık tutarken bir yandan da zamanla doğal koşulların ve bireylerin ihtiyaçlarına göre birtakım dönüşümler geçirip varlığını sürdürmeye devam eder.

Sonuç

Bu çalışma, Manas Destanı'ndan hareketle kadim zamanlardan itibaren en temel inançlardan biri olan kurban olgusunun geçirdiği değişim ve dönüşüme değinmeyi amaçlamıştır. Destanda karşımıza çıkan günahkâr insanları kurban etme ritüeli, ilkel düşünce tarzında tanrıyı öldürme uygulamasının bir yansımasıdır. Destanda geçen insan kurbanı ritüeli, Almambet' adına onun gücünü meşrulaştırmak için icra edilir. Kalmuk boyundan olan Almambet'in bu geleneğin varlığını işitmemiş olması ve kendisi için sunulacak olan insanları serbest bırakması, kurban sunusunun değişim ve dönüşüm aşamasının bir göstergesidir. Kurban sunusunun değişim ve

⁸ Peygamberler tarihinde Hz. İbrahim önemli bir yere sahiptir. Miraç hadisesinde Hz. Muhammed, Tanrı katına varmadan önce altıncı katta İbrahim Peygamberle karşılaştığı anlatılır. Arş-ı alaya en yakın katta ikamet eden İbrahim Peygamberin Miraç anlatılarındaki yeri dikkate alındığında hakkındaki algıların çok saygın olduğu anlaşılır (Yılmaz 2016:33-49).

dönüşümü, Manas Destanı'nda radikal bir şekilde karşımıza çıkarak toplum, kurban sunusu için yeni bir düzene hazırlanır. Bu yeni düzen, Sami halkı için İbrahim Peygamber aracılığıyla kurulmuşken Manas Destanı'nda Almambet vesilesiyle olmuştur. İnan'ın çalışmasında Kireşti şehrinde insan kurbanını sunan topluluğun hüviyeti açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak Yusupov'un Manas Destanı çalışmasında insan kurbanı, Çin'in kırk padişahlarından biri olan Esen Han tarafından sunulur. Dolayısıyla destanda yer alan insan kurbanı ritüeli Moğol veya Çin inancını yansıtır.

Kaynakça

- Ardzinba, Vladislav (2010), *Eski Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, çev. Orhan Uravelli, Ankara: Kafdav Yay.
- Bekki, Selahaddin (1996), "Türk Mitolojisi'nde Kurban, *Akademik Araştırmalar*", 1/3, s.16-28.
- Black, Jeremy vd. (2003), *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü-Tanrılar, İfritler, Semboller*, haz. Necdet Hasgül, İstanbul: Aram Yay.
- Bonnefoy, Yves (2000), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, çev. Levent Yılmaz, Ankara: Dost Kitabevi.
- Breton, David Le (2016), *Ten ve İz- İnsanın Kendini Yaralaması Üzerine*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Sel Yay.
- Challaye, Felicien (1998), *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul: Varlık Yay.
- Çıplak, Nilgün (2005), "Mersin'de İnanç Merkezlerine Bağlı Kurban Törenleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.17, s.155-176.
- Çolak, Faruk (2006), "İnsan Kurban Etme Konulu Bir Kıbrıs Türk Efsanesi Hakkında Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.19, ss. 293-306.
- Daşdemir, Cansu (2019), "Muharrem Ayında Uygulanan Tabuların Tespiti ve Tahlili: Iğdır Örneği", *Yörük Ali Efe Uluslararası Halk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu*. 28-30 Kasım 2019, s. 178-190.
- Divitçioğlu, Sencer (2005), *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII. Yüzyıllar*. Ankara: İmge Kitabevi Yay.
- Eberhard, Wolfram (1996), *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî (2007), *Tarih-i Taberî I*, çev. Mehmet Faruk Gürtunca, İstanbul: Sağlam Yay.
- Eliade, Mircea (2003), *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yay.
- _____ (2013a), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devriden Eleusis Mysterialarına I*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabalcı Yay.
- _____ (2013b), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Gotama Buhda'dan Hristiyanlığın Doğuşuna II*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabalcı Yay.

- Erginer, Gürbüz (1997), *Kurban- Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Esin, Emel (1978), *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II. Cild I/b'Den Ayrı Basım)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay.
- _____ (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- Frazer, James George (2004), *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri I*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Payel Yay.
- Freud, Sigmund (2017), *Dinin Kökenleri*, çev. Aycan Özüpek, Ankara: Yason Yay.
- Girard, Rene (2003), *Şiddet ve Kutsal*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Kanat Yay.
- Göka, Erol (2008), "Kanlı Kurban Hayvanının Psikoanalizi", *Uluslararası Kurban Sempozyumu*, 8-9 Aralık 2007, s. 118-119.
- Gömeç, Saadettin (2016), *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara: Berikan Yay.
- Gündüz, Şinasi (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yay.
- _____ (2008), "Dinlerde Tanrıya Yakınlaşma Aracı Olarak Kurban", *Uluslararası Kurban Sempozyumu*, 8-9 Aralık 2007, s. 65-74.
- Halbental, Moshe (2012), *On Sacrifice*, New Jersey: Princeton University.
- Hançerlioğlu, Orhan (2000), *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hart, John Stephen (1916), *Spiritual Sacrifice*, London; New York: Longmans Green.
- Haughton, Brian (2007). *Gizlenen Tarih Kayıp Medeniyetler, Gizli Bilgiler ve Eskiçağın Sırları*, çev. Halil Ummak, İstanbul: Koridor Yay.
- Herodotos (2012), *Herodotos Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- İrimbek Kızı, Cibek (2011), *Geçmişten Günümüze Kalmukların Dinî Tarihi ve Halk İnanışları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Disiplini Yüksek Lisans Tezi.
- İnan, Abdülkadir (1959), "Manas Destanı Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 7, s. 125-159.
- _____ (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm- Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- _____ (1992), *Manas Destanı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Kalafat, Yaşar (2010), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara: Berikan Yay.
- Karaca, Özkan (2019), *Dinlerde Mitolojilerde, Savaşlarda Kurban*, İstanbul: MSN Yay.
- Kâşgarlı Mahmud (2018). *Divanü Lûgat-it Türk I*, çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Leadbeater, Charles Webster vd. (1951), *The Law of Sacrifice*, Adyar: The Theosophical.
- Liu Mau- Tsai (2019), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yay.
- Olgun, Hakan (2016), "İbadet, Ritüel ve Kurban", *Milel ve Nihal*, 13(2), s. 82-99.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ögel, Bahaeddin (1993), *Türk Mitolojisi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Önal, Mehmet Naci (2009), "Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgencilik", *Milli Folklor*, S. 84, s. 57-72.
- Örnek, Sedat Veyis (1971), *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.
- _____ (2014), *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. Ankara: BilgeSu Yay.
- Özkan, İzgi (1995), "Manas'ın Türk Destanları İçindeki Yeri ve Önemi", *Manas Bilgi Şöleni*, 12-13 Ekim 1995, pp. 43-49.
- Pali, Khamadi Joseph (2014), "Christ as Once for All Sacrifice: A Cultural Reading of Hebrews. *Acta Theologica*", 34/1, pp. 145-172.
- Radloff, Wilhelm (1976), *Sibirya'dan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- _____ (1995), *Manas Destanı Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri*, haz. Emine Gürsoy Naskali, Ankara: Türksöy Yay.
- Raglan, Lord (2019), "Mit ve Ritüel". *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. Ankara: Geleneksel Yay.

- Raz, Joseph (2018), "On the Moral Significance of Sacrifice". *International Journal of Philosophical Studies*, 26/3, pp. 308-314.
- Roux, Jean Paul (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yay.
- _____ (2005), *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: Bilgesu Yay.
- Savaş, Hasan (2018), "Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boyda Ritüel Bir İnsan Kurbanı Var mıdır?", *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/12, s. 352-363.
- Schimmel, Annemarie (1999), *Dinler Tarihine Giriş*, ed. Recep Kibar, İstanbul: Kırkambar Yay.
- Sezen, Yümni (2004), *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, İstanbul: İz Yay.
- Smith, William Robertson (1894), *Religion of the Semites*, London.
- Şeşen, Ramazan (2019), *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- Tanyu, Hikmet (1973), *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- TDK (2019), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- The Encyclopaedia Britannica (1911), *The Encyclopaedia Britannica XXIII*. NewYork: The Encyclopaedia Britannica Company.
- Tuğrul, Saime (2010), *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban- Çok Tanrılıktan Tek Tanrılığa Kutsal ve Kurbanlık Mekanizmaları*, İstanbul: İletişim Yay.
- Uydu Yücel, Muallâ (2001), "Kalmuklar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. s. 267-268.
- Ülken, Hilmi Ziya (1969), *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Wood, Alix (2014), *Human Sacrifice*, New York: Gareth Stevens.
- Yavuzer, Hayati (2019), "Türk Kültüründe Kurban Kültü ve 'Misafir Kurbanı'", *Aydın Türklük Bilgisi*, 5/2, s. 141-147.
- Yel, Ali Murat (2008), "Kurbanın Antropolojik Bir Değerlendirmesi", *Uluslararası Kurban Sempozyumu*, 8-9 Aralık 2007, s. 75-80.
- Yıldız, Naciye (2017), *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Yılmaz, Rahile (2016), "Siyer Kitaplarında Mirâc Mucizesinin Ele Alınması", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2/1, s. 33-49.

Yusupov, Keneş (2009). *Manas Destanı*, çev. Adil Cemil, Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası Folklor Enstitüsü.